

La decadència del multiculturalisme¹

Michel Wieviorka

École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS)

Centre d'Analyse et d'Intervention Sociologiques (CADIS)

Resum: El debat sobre el multiculturalisme es generà a finals dels anys seixanta i, des d'aleshores, ha evolucionat considerablement. Va néixer de dues fonts principals, una de concreta i política i una altra de més teòrica i filosòfica. Actualment ens obliga a repensar de bell nou les concepcions relatives a la modernitat i a l'herència dels il·lustrats. El multiculturalisme és una resposta institucional a l'existència, en el si d'un mateix Estat-nació, de diverses identitats culturals particulars que esperen ser reconegudes públicament. Ha estat criticat des de dos fronts oposats: se li retreu que rebutgi els valors universals i que mini l'herència relacionada amb el predomini d'una cultura. Com a resposta, el «multiculturalisme ben temperat» representa un esforç perquè les diverses identitats culturals siguin reconegudes i respectades i que, alhora, aquestes respectin els valors universals. Tot i el desafiament que suposa l'augment de les identitats culturals, el multiculturalisme resta associat, en darrer terme, a concepcions polítiques antiquades i presenta límits importants. L'espai de les identitats culturals sovint és «global» i les peticions de reconeixement que han de formular no es poden satisfer amb respostes des de l'Estat-nació. Aleshores, el multiculturalisme esdevé insuficient i inadaptat, ja que els reptes als quals vol donar resposta desborden el marc en què s'ha concebut, correspon a la fi d'una època, més que no pas a l'entrada a una nova era.

Paraules clau: multiculturalisme, diversitat, identitat cultural.

---

1. Una primera versió d'aquest text es va presentar en el col·loqui «Le Monde - Le Mans», el 19 de novembre de 2006. Aquesta versió correspon a la presentació que vaig fer-ne a Barcelona, el 29 de novembre de 2006, en el marc del cicle de conferències «Identitats. Debat sobre immigració».

La decadencia del multiculturalismo

Resumen: El debate sobre el multiculturalismo se generó al final de los años sesenta y, desde entonces, ha evolucionado considerablemente. Nació de dos fuentes principales, una concreta y política y otra más teórica y filosófica. Actualmente nos obliga a volver a pensar de nuevo las concepciones relativas a la modernidad y a la herencia de los ilustrados. El multiculturalismo es una respuesta institucional a la existencia, en el seno de un mismo Estado-nación, de varias identidades culturales particulares que esperan ser reconocidas públicamente. Ha sido criticado desde dos frentes opuestos: se le reprocha que rechace los valores universales y que mine la herencia relacionada con lo predominante de una cultura. Como respuesta, el «multiculturalismo bien temperado» representa un esfuerzo para que las distintas identidades culturales sean reconocidas y respetadas y que, a la vez, éstas respeten los valores universales. A pesar del desafío que supone el aumento de las identidades culturales, el multiculturalismo está asociado, en último término, a concepciones políticas anticuadas y presenta límites importantes. El espacio de las identidades culturales a menudo es «global» y las peticiones de reconocimiento que deben formular no se pueden satisfacer con respuestas desde el Estado-nación. Entonces, el multiculturalismo resulta insuficiente e inadecuado, puesto que los retos a los que quiere dar respuesta desbordan el marco en el que se ha concebido, y corresponde al final de una época, y no tanto a la entrada en una nueva era.

Palabras clave: multiculturalismo, diversidad, identidad cultural.

The decadence of multiculturalism

Abstract: The debate on multiculturalism arose at the end of the nineteen sixties and since then it has evolved considerably. It was born of two main sources, one being specific to politics, and another, more theoretical and philosophical one. At the moment it obliges us to rethink the concepts of modernity and the legacy of the enlightened. Multiculturalism is an institutional response to existence, in the bosom of a nation state, of different specific cultural identities that seek public recognition. It has been attacked from two opposing fronts: it has been criticised for rejecting universal values and undermining the legacy related to the predominance of a single culture. In response, “well-tempered multiculturalism” heralds an effort for different cultural identities to be recognised and respected while also respecting universal values themselves. In spite of the challenge entailed in the increase of cultural identities, multiculturalism is ultimately associated with outmoded political conceptions and has major limitations. The space of cultural identities is often “global”, and the claims they have to make for recognition cannot be satisfied with responses from the nation state. Thus, multiculturalism becomes insufficient and unadapted, since the challenges it seeks to rise to are greater than the framework in which it was

---

conceived, corresponding to the end of an epoch rather than a gateway to a new era.

Key words: multiculturalism, diversity, cultural identity.

El debat sobre el multiculturalisme es generà a finals dels anys seixanta, i des d'aleshores ha evolucionat considerablement. Va néixer de dues fonts principals: una de concreta i política, i una altra de més teòrica i filosòfica. I actualment ens interessa perquè el multiculturalisme, com a conjunt de dispositius institucionals amb valor jurídic i polític, ens obliga a repensar de bell nou les concepcions relatives a la modernitat i a l'herència dels il·lustrats —així com dels antiil·lustrats.

1. El naixement d'un debat

El concepte de *multiculturalisme* es forjà primerament al Canadà, en un context històric dominat per la qüestió quebequesa: la idea que es transmet, en el *Report of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism* (1965), és de no limitar la reflexió política únicament a l'oposició entre anglòfons i francòfons, i d'introduir-hi la diversitat ètnica del país —potser també per afeblir el nacionalisme quebequè diluint-lo en una temàtica més gran. El concepte de *multiculturalisme* fou adoptat el 1971, amb l'impuls de Pierre-Elliott Trudeau, i s'incorporarà a la Constitució el 1982, sota la forma d'una carta de drets i llibertats. Es tracta de conjugar, en benefici de grups minoritaris culturalment i eventualment menystinguts des del punt de vista social, mesures, d'una banda, de reconeixement (*recognition* és el terme que utilitza Charles Taylor) i, de l'altra, d'ajuda social. En altres països de seguida es concebran i s'aplicaran amb més o menys intensitat diversos dispositius d'aquesta mena, uns quants basats en el model canadenc, que articula tot allò que és cultural i tot allò que és social, i els altres basats en el principi del que he anomenat «multiculturalisme dividit»,² que separa allò que fa referència al reconeixement cultural d'allò que té a veure amb l'ajuda social. Per posar un exemple: obrir un departament d'*African-American Studies* en una universitat americana és situar-se en un punt de vista de reconeixement cultural dels negres americans, de la seva història, de la seva literatura, de la

---

2. Michel WIEVIORKA (2005), *La différence: Identités culturelles: enjeux, débats et politiques*, La Tour d'Aigues: Éditions de l'Aube.

---

seva música, de la seva aportació a la nació, etc. Practicar-hi l'*affirmative action* a favor seu és ajudar-los socialment —no entro aquí en els debats que tot això ha pogut suscitar i encara suscita, incloent-hi a Europa. D'aquesta manera, el creixement de les diferències culturals, en diversos contextos, ha provocat debats, i de vegades també l'establiment de fórmules «multiculturalistes». Afegim-hi que tot això no és pas completament nou o inèdit, i que hi ha un conjunt de qüestions força clàssiques, molt debatudes, per exemple, pels austromarxistes abans de la Segona Guerra Mundial, o també en el si del moviment obrer, el Bund, potent organització socialista que aplegava obrers jueus i prenia com a base una lluita social i política que tenia en compte la seva especificitat cultural, sobretot lingüística (generalment parlaven la seva pròpia llengua, el *jiddisch*).

El cert és que la filosofia política ha experimentat una revifalla que comença amb la publicació, el 1971 (la traducció al francès és del 1987), d'una obra que esdevindrà un gran clàssic: el llibre de John Rawls *Théorie de la justice*. Aquesta obra no conté cap element relatiu, ni proper ni llunyà, al multiculturalisme. Però entre les crítiques posteriors a la publicació n'hi ha algunes, per exemple la de Michael Sandel,³ que insisteixen en un punt: Rawls solament té en compte individus abstractes, sense arrelament cultural ni religió, sense profunditat moral, uns àtoms sense consistència històrica. A partir d'aquí, el debat tindrà molt d'èxit en el món anomenat *anglosaxó*, entre *liberals* i *comunitaris*, i serà promogut a França, a mitjan anys vuitanta, per Régis Debray, que distingeix entre *republicans* i *demòcrates*, i tria el camp dels primers. En resum, els liberals (i els republicans) consideren que en l'espai públic sols hi ha d'haver lloc per a individus lliures i iguals en dret, mentre que els comunitaris (i els demòcrates) són favorables a unes polítiques de reconeixement cultural i, doncs, a uns raonaments multiculturalistes.

Aquestes polítiques sempre corren el gran risc d'obrir la via al comunitarisme, és a dir, a ideologies i pràctiques que fan pensar més en els antiil·lustrats que no pas en l'herència dels il·lustrats. És fins i tot el principal retret que hom els ha fet. El multiculturalisme, des del punt de vista d'aquest risc, no valora l'individu, sinó el grup, la comunitat. Tanca els individus en una tradició, en els lligams d'una història, sense parlar de la religió —amb tot, aquesta sovint és indisociable de la cultura. També els tanca, si s'escau, en una llengua minoritària. Demana drets culturals que són drets col·lectius, que es

---

3. Michael SANDEL (1999) [1982], *Le libéralisme et les limites de la justice*, París, Seuil.

posen des d'aleshores en mans dels qui tenen el poder en el si dels grups o comunitats corresponents, la qual cosa reforça el pes del grup respecte dels individus. Finalment, fabrica elits que reproduïen aquest poder i aquests privilegis i prohibeixen qualsevol rèplica. Segons aquesta perspectiva, el multiculturalisme apareix com la negació de l'esperit dels il·lustrats. De seguida esdevé sinònim d'obscurantisme, de capteniment contrari a la raó; sembla que s'oposi directament als valors universals i a l'humanisme; és reaccionari, com també ho és el pensament de Burke, Herder —un autor al qual fa referència de vegades Charles Taylor, el pensador més important del multiculturalisme—, Carlyle, Taine, Renan, Maurras, etc.

Però abans fins i tot de considerar concretament, sociològicament, el que hi ha en joc amb el multiculturalisme en el moment de posar-lo en pràctica, ja observem que totes aquestes crítiques s'enfronten a una paradoxa: el multiculturalisme, de fet, no mina la nació, la religió dominant, els valors establerts en el marc de l'Estat-nació, les tradicions nacionals? No afecta un cert ordre que ha esdevingut tradicional? Aquesta idea sorgeix sovint en els debats: presenta el multiculturalisme com una orientació progressista, i no pas reaccionària, concebuda o defensada per actors polítics d'esquerra més que no pas de dreta. Així, es critica, o s'ataca, el multiculturalisme des de dos fronts totalment oposats. D'una banda, se li retreu que rebutgi els valors universals, que destrueixi l'herència dels il·lustrats. I, d'altra banda, se li retreu que mini les tradicions, els valors, una determinada herència relacionada amb el predomini d'una cultura, d'una llengua, etc. Aquí hi ha una paradoxa que ens hauria de fer obrir els ulls: fet i fet, el multiculturalisme no ens fa entrar en una altra fase de la modernitat? Allunyant-se del cànon dels il·lustrats, anteposant unes cultures que semblen minar les tradicions a les quals se senten vinculats els antiil·lustrats, el multiculturalisme no ens fa sortir d'aquesta primera modernitat, que oposava la parella il·lustrats-antiil·lustrats, i ens fa entrar, amb paraules del sociòleg alemany Ulrich Beck,⁴ en una «segona modernitat»?

2. El multiculturalisme com a superació de la primera modernitat?

El multiculturalisme no és simplement el fet que una societat es presenti com a multicultural: totes les societats ho són, avui. És

---

4. Ulrich Beck (2004), *Qu'est-ce que le cosmopolitisme*, Paris, Aubier, col·l. «Alto».

---

una resposta institucional, ja ho he comentat, a un desafiament: l'existència, en el si d'un mateix Estat-nació, de diverses identitats culturals particulars que demanen o esperen ser reconegudes públicament. Evidentment, podem dibuixar una certa varietat de fórmules de multiculturalisme, però interessem-nos pel que he anomenat un «multiculturalisme ben temperat». De què es tracta? D'un esforç per-què les diverses identitats culturals siguin reconegudes i respectades i que, alhora, aquestes respectin els valors universals. Efectivament, en lloc d'oposar valors particulars i valors universals, el multiculturalisme ben temperat mira de conciliar-los. Reconeix en l'espai públic les particularitats de certs grups —les seves tradicions, la seva llengua—, però quan es tracta de drets naturals, de drets de l'home, de la raó o de la democràcia no hi renuncia en cap cas.

Des d'aquest punt de vista, es pot plantejar d'articular la república i la democràcia (aquí empro les categories franceses del debat), i aquest fou l'esperit del multiculturalisme canadenc a l'inici: articular diversos grups perquè poguessin gaudir d'un multiculturalisme ben temperat, però exigint-los que respectessin els individus, començant per les dones. Com és possible, això? I com és possible, per exemple, concebre drets culturals que s'apliquen a individus? Perquè això vol dir que la pertinença a una identitat cultural ha de ser una tria, una decisió de cadascú, i no pas una obligació o una prescripció ineludible, cosa que també vol dir que un individu s'ha de poder deslligar, quan ell vulgui, d'una identitat cultural.

En aquest punt cal allunyar-se d'una aproximació massa abstracta o teòrica i considerar els fets. Actualment, com més va més identitats culturals hi ha, més se n'inventen, tot i tenir l'aparença de la tradició i de la reproducció. Els historiadors i els antropòlegs ho diuen des de fa una vintena d'anys, quan parlen —per exemple Eric Hobsbawm— d'«invenció de la tradició». No és perquè s'invoqui un passat immemorial, una cultura diverses vegades centenària, que la cultura en qüestió és antiga fins a aquest punt i amb l'únic objectiu de la reproducció. Qui gosaria dir que la música d'Alan Stivell s'hauria pogut sentir a la Bretanya fa tres o quatre segles? Les cultures canvien contínuament, es transformen, i reconèixer-les no implica en absolut que quedin fixades. No estan condemnades a restar en aquell estat, o si no, a desaparèixer; són, doncs, susceptibles de respondre favorablement a les demandes que els prescriuen d'acceptar els valors universals de la raó i del dret; generalment poden adaptar-s'hi. No queden fixades en les pròpies referències a unes tradicions, una història, una llengua, etc., i és injust, la majoria de les vegades, reduir-les a les imatges de la reacció, encara que puguin vehicular-

---

les. D'altra banda, no es pretén sovint que tal o tal nació és universal, que la seva particularitat és encarnar valors universals?

A més a més, cal posar fi a una idea falsa, que vol que l'individualisme contemporani s'oposi a l'increment d'identitats col·lectives: en realitat, passa tot el contrari. Cada vegada més, els individus trien les seves identitats col·lectives, s'hi vinculen, i eventualment se'n desvinculen. La *consecució* predomina sobre l'*adscripció*, per dir-ho com els sociòlegs dels anys cinquanta. Els uns es defineixen sobretot per un desig de participar en la modernitat que revesteix aquesta forma de les identitats particulars, de vegades per trobar-hi avantatges o recursos; els altres es defineixen més aviat com a subjectes singulars, desitjosos de dominar la pròpia experiència, de construir la pròpia existència a partir d'una subjectivitat personal. El jove musulmà dels suburbis francesos a qui es demana que digui què és l'islam per a ell sovint respon, a la seva manera, «és el que he triat». És per això que el debat sobre l'ús del mocador islàmic a l'escola és tan difícil: les noies que el porten, respecten una tradició cultural i religiosa, són manipulades i dominades per un poder masculí i religiós —islamista— o s'imposen com a subjectes individuals moderns, capaços d'escollir lliurement? Les identitats culturals resulten, almenys en part, de la suma de decisions personals; no poden fer abstracció de la subjectivitat, de les demandes, de les expectatives o dels desitjos dels membres que en formen part; estan afectades i implicades per l'individualisme, i, en conseqüència, són susceptibles d'adaptar-se als valors universals. Certament, la realitat sociològica no és sempre la de minoritats tancades en elles mateixes, intangibles, eternes, i tancades a tot individualisme; es compon més aviat de tensions i adaptacions entre les dinàmiques de grups i l'individualisme. Ho podem dir d'una altra manera: més que no pas oposar il·lustrats i antiil·lustrats, val més admetre que en molts casos les identitats culturals particulars són susceptibles de fer convida, sens dubte amb tensió, l'afany de reproduir-se i l'acceptació, fins i tot limitada, de l'individualisme o de l'universalisme. Presenten una cara que les situa dins l'herència o la continuïtat dels antiil·lustrats, i una altra que, en canvi, concerneix valors universals, i, per tant, representa una possible acceptació de l'herència dels il·lustrats. Evidentment, n'hi ha que estan a punt per a cantar-se a favor dels antiil·lustrats, però no és ni la regla general ni una fatalitat.

Afegim-hi una darrera observació: l'augment de les identitats culturals va acompanyat sovint de peticions de reconeixement que invoquen el passat i apel·len a una situació de víctima. Aleshores es demana que es modifiqui el discurs nacional, de la història com a discurs nacional: s'espera que la nació admeti els errors històrics

que ha comès, els actes de violència que li han permès construir-se, o que ha tolerat, i fins i tot els que ha dut a terme d'una manera poc gloriosa. Però aquestes demandes són ambigües, perquè pot ser que es basin en una memòria imprecisa, o injusta, o excessiva, o pot ser que es manipulin alguns fets històrics per falsejar la realitat, i de vegades fins i tot per fomentar un discurs d'odi, per exemple racista o antisemita. El cert és que, amb les reivindicacions relatives a la memòria històrica, les identitats culturals inauguren un espai que ja no està tan clarament estructurat com abans per l'oposició entre il·lustrats i antiil·lustrats: apel·len, però no sempre a dreta llei, a la història —en nom de valors que són més aviat universals—, al respecte pels fets històrics, que s'han de tenir en compte d'una manera raonada; i ho fan en nom de comunitats maltractades, la integritat de les quals ha estat afligida per la violència que voldrien que es reconegués. El multiculturalisme, quan assumeix aquestes dimensions, sembla que ens faci entrar en una nova fase de la modernitat.

3. Els límits del multiculturalisme: una falsa entrada a una segona modernitat?

Actualment, els debats sobre el multiculturalisme s'han esgotat en molts aspectes. No s'ha aportat cap argument nou d'ençà dels anys noranta pel que fa a l'oposició entre liberals i comunitaris, o entre republicans i demòcrates, i, a la pràctica, les experiències més destacades han marcat el pas: al Canadà, per exemple, les passions pel multiculturalisme s'han apaivagat, ja que no pot solucionar ni la qüestió nacional quebequesa ni la de les «primeres nacions». Als Estats Units, ha estat abandonat per una part de la gent d'esquerra que consideraven que aquí hi havia un combat central, i que avui prioritzen o tornen a prioritzar temàtiques més preocupades per la igualtat o la justícia pròpiament socials. D'una manera més general, es fa palès que el multiculturalisme presenta límits importants.

Aquests límits depenen sobretot de la diversitat d'experiències que el multiculturalisme sembla haver resolt des de fa un temps de manera unificada. Ens acontentarem d'evocar quatre casos particulars diferents:

— Un primer cas el formen les identitats col·lectives que apel·len a l'homogeneïtat d'un grup, a la capacitat que té de reproduir-se d'una manera idèntica i, per tant, al control que exerceix sobre cadascun dels membres. En aquesta família, que inclou reivindicacions independentistes, però també diversos tipus d'integrisme o de comunitarisme, el multiculturalisme, com a esforç per a articular en el si d'una

democràcia valors universals i valors particulars, no pot funcionar, ja que del que es tracta és que el grup surti de l'espai democràtic en el qual es planteja la qüestió, o que s'hi aïlli per promoure els seus propis valors. La qüestió aquí no és, doncs, buscar el tractament institucional que podria millorar les condicions del manteniment en aquest espai del grup considerat.

—Un segon cas és el de les identitats col·lectives no tancades en si mateixes, que es reproduïxen, però que també es transformen, es produeixen, acceptant més o menys el fet de conciliar els valors propis amb els valors universals. Aquí el multiculturalisme pot continuar aportant una resposta —amb certes reserves, sobretot amb la condició de lluitar activament contra qualsevol risc de desviament comunitarista.

—Un tercer cas particular és el del mestissatge cultural i altres tipus de barreja (criollització, hibridació). El multiculturalisme és el contrari de la valoració del mestissatge: fixa els grups i, per consegüent, els individus que hi pertanyen; prohibeix la barreja per al que li convé, si més no en teoria, ja que fomentar, facilitar o promoure les possibilitats de mestissatge cultural exigeix altres dispositius i mirar d'evitar l'estabilització identitària, la fixació de límits entre l'interior i l'exterior de cada grup que imposa el multiculturalisme. Val a dir que un grup pot perfectament haver nascut del mestissatge i després establir-se i representar algun dels dos casos precedents.

—El quart cas particular és el del nomadisme, en sentit ampli. Hi ha persones que pertanyen a grups que no volen assentar-se, sinó al contrari: es defineixen per una mobilitat espacial que no s'ha d'aturar pas en el marc de l'Estat-nació, que és el del multiculturalisme.

D'altra banda, no podem oblidar tots aquells per als quals el més essencial és no pertànyer a cap identitat particular, ser un subjecte sense arrelament —cosa que el multiculturalisme pot fer difícil, i fins i tot impossible a certes persones. Es pot copsar de seguida: el multiculturalisme només pot tractar institucionalment el segon cas, i no aquest conjunt.

Cal afegir que se suposa que el multiculturalisme tracta identitats culturals, i que no s'ha adaptat als fenòmens religiosos, que són d'una altra naturalesa. Ara bé, actualment les diferències més problemàtiques són sovint religioses, o una barreja inseparable de religió i de cultura. Quan el problema de les democràcies és separar la religió de la política no és en absolut el mateix que quan es tracta d'oferir, si s'escau, un reconeixement i uns drets a unes identitats culturals. Agafem l'exemple francès: la qüestió religiosa remet directament al principi de laïcitat, un principi que no es pot aplicar a la qüestió cultural. Aquí hi ha un límit suplementari del multiculturalisme.

Però sobretot, el multiculturalisme, aportant una resposta nova al desafiament que suposa l'augment de les identitats culturals, resta associat, en darrer terme, a concepcions polítiques que són en bona part antiquades, i fins i tot caducades. Va ser concebut i, si és el cas, aplicat en el marc de l'Estat-nació i del seu complement, les relacions internacionals. Representa, també amb paraules d'Ulrich Beck, el «nacionalisme metodològic». Ara bé, amb aquest marc, en el qual es van formar els il·lustrats i els antiil·lustrats, i que correspon al que hom anomena de vegades el model «westfalià», ja no n'hi ha prou per a abordar els desafiaments que comporta l'alteritat cultural.

Ara cal introduir un terme, que podria semblar comodi o convencional, el de *globalització*, per a subratllar allò que caracteritza l'època actual: el fet que molts fenòmens importants, incloent-hi l'embranzida de les identitats culturals, depenen de qüestions de dimensions planetàries, transnacionals o supranacionals, i d'aspectes nacionals inscrits en l'espai de l'Estat-nació i delimitats per aquest espai —hi podríem afegir el seu caràcter eventualment local. L'espai de les identitats culturals sovint és «global», a la cruïlla de qüestions supranacionals i d'una inscripció en un Estat-nació. Les peticions de reconeixement que han de formular no es poden satisfer amb respostes que dona tal o tal Estat-nació. Sovint hi estan implicats diversos estats, i, a més, són nombroses les identitats que es defineixen pel desig de la mobilitat, de la capacitat dels seus membres de poder-se desplaçar. Aleshores, el multiculturalisme esdevé clarament insuficient, i fins i tot inadaplat, ja que els reptes als quals vol donar resposta desborden el marc en què s'ha concebut. Si ja no es poden distingir tan fàcilment com abans els problemes interns i els de les relacions amb l'exterior, si tot s'embolica fins al punt que les qüestions de defensa nacional i de seguretat interna es barregen, aleshores hem d'admetre que el multiculturalisme correspon a la fi d'una època, més que no pas a l'entrada a una nova era. No permet tenir en compte el caràcter «global» de les diferències culturals actuals. Té uns límits que ens inviten a reflexionar sobre les instàncies jurídiques i les eines polítiques que ens fan falta en un món que està menys estructurat que abans pels estats-nació i per les relacions internacionals. I en aquesta reflexió, no n'hi haurà prou d'allargar els debats de la primera modernitat sobre els il·lustrats i els antiil·lustrats, perquè el caràcter reaccionari o tradicional de les cultures —infranacionals, nacionals o transnacionals— no serà necessàriament o totalment demostrat. Afegim-hi, per complicar el paisatge, que entre els estats-nació i la globalització hi pot haver espais regionals. És el cas en particular d'Europa.
